Няхай жа Антось з віцінай сходзіць аж за граніцу і раз і другі, а Змітрука аддам пану, ён бо, бачыце, пытаўся ў нас хлапца да гаспадаркі, аж кудысь на Украіну, казалі, ці што... Ну, няхай хлопцы свету пабачуць... Вось мы тагды і пабачым... *(Уваходзіць Кацярына.)*

Кацярына

Што? што ты кажаш?... кабы дзецюкоў нашых немаведама куды пасылаць?.. Ды не, ды што ты гэта!.. Што ты гэта, стары, уздумаў?.. Ці, дзякаваць Богу, у хаце няма куды дзецца?.. Ці што якое... ці роднаму дзіцяці хлеба шкадуеш?..

Пілiп

Ціха!.. не крычы!.. бабскі твой розум, як за грош люлька!.. Што ж, на згубу, ці што, альбо на век сыноў пасылаю. Дзеля іх жа дабра і навукі, вось што! Не бойся, і звернуцца і нацешымся імі, і нам з табою скажуць: дзякуем! за гэта самае... Чаго раскудахталася?..

З КРЫВАВЫХ ДЗЁН *

ЭПІЗОД З ПАЎСТАННЯ 1863 ГОДА НА МІНШЧЫНЕ

УСТУП

Адным з самых цудоўных перыядаў у гісторыі Польшчы пасля падзелаў, які сабраў шмат фактаў ціхай, невядомай і разам з тым узнёслай ахвярнасці, шмат праяў звышчалавечага геразму і дзякуючы гэтаму пакінуў, можа, самую цудоўную старонку ў айчыннай гісторыі,— гэта паўстанне 1863 года, апошняе намаганне прыгнечанага народа, здзейсненае з мэтаю скінуць ненавіснае, прыніжальнае ярмо. Гэтую старонку запаўнялі эпізоды, што адбыліся на тэрыторыі Літвы і Кароны і ў многіх працах былі апісаны ці відавочцамі, ці былі сабраны з польскіх і замежных дзённікаў. Да вядомых манаграфій паўстання належаць працы А. Гілера, Ліманоўскага, Струся, Хацішэўскага, але ў ніводным з іх важны гістарычны факт не быў паказаны з усёй дакладнасцю. Шмат яшчэ выпадкаў, што адбыліся ў той перыяд, цалкам невядомыя шырокім колам. Мы не абвінавачваем аўтараў гэтых несумненна каштоўных прац, бо немагчыма абмаляваць поўны і ў кожнай дэталі закончаны вобраз падзей, што адбыліся ў недалёкім мінулым:

кожны дзень яшчэ можа нам прынесці новыя адкрыцці на гэтай ніве. Агульная аснова паўстання трапна і з добрым намерам аўтараў была занатавана. Што да адзінкавых здарэнняў, многія з якіх яшчэ ляжаць у імгле забыцця, бо мы не маем амаль ніякіх падрабязнасцяў пра паўстанне ў некаторых ваколіцах Літвы, Валыні і Украіны, то калі б кожны з удзельнікаў нацыянальнай барацьбы 1863 года захацеў паводле магчымасці апісаць убачаныя ім самім эпізоды партызанскай вайны, прагалы і недакладнасці, што знаходзяцца ў папярэдніх манаграфіях, пачалі б запаўняцца. З такіх толькі на першы погляд паасобных старонак магла б паўстаць пад рукою здольнага гісторыка вычарпальная кніга гісторыі паўстання. Натуральна, што самай галоўнай і неабходнай умовай такіх меншых апісанняў павінна быць шчырая любасць да радзімы і цяга да праўды ў апісанні падзей. Што далучэнне па магчымасці да высвятлення ходу нацыянальнай барацьбы з'яўляецца абавязкам кожнага сумленнага грамадзяніна краю, гэтага ніхто не здолее аспрэчыць. Кіруючыся жаданнем выканаць гэты абавязак, я асмельваюся паказаць землякам гэтую маю працу, у якой намерыўся апісаць паход на Міншчыне пад кіраўніцтвам Баляслава Свентарэцкага і Станіслава Ляскоўскага, афіцэра генеральнага штаба расійскіх войск. Усе гэтыя партызанскія падзеі адбываліся ў Ігуменскім павеце. Спадзяюся, шаноўныя чытачы не будуць на мяне ў крыўдзе, што непасрэднае апісанне паўстання 1863 года на Міншчыне я падаў пасля замалёўкі падзей, якія папярэднічалі яму, а закончыў расказам пра сучасныя, вельмі сумныя на Літве стасункі.

Пісаў у Кракаве дня 8 жніўня 1889

I

Заступленне на трон Аляксандра II і яго рэформа. Цар у Мінску. Прыём. Уплыў італьянскага паўстання на моладзь. Вызваленне сялян. Абранне маршалка шляхты. Групоўкі і дэмакратыя. Варшаўскія падзеі выклікаюць хваляванне жыхароў Мінска. Першы этап вязняў. Ноч 3 чэрвеня. Памятка уніі. Рух на Падляшшы. Чытальня. Міхал Цюндзявіцкі.

У 1858 годзе расійскі трон заняў Аляксандр II. Пачатак свайго заравання ён адзначыў у Варшаве вядомымі словамі: «Ніякіх мар!» — якімі, несумненна, хацеў пазбавіць палякаў надзеі на якое-небудзь палепшанне лёсу. Тым не менш ён зрабіў пэўныя льготы ў іх тагачасным становішчы, бо дазволіў выгнанцам вярнуцца на радзіму, заснаваць медыцынскі фа-

культэт, сельскагаспадарчае таварыства ў Варшаве. Апошняе, накіраванае энергічнай рукою Анджэя Замойскага, прынесла краю вялікую карысць. У Літве зменай на лепшае было ўвядзенне польскай мовы як дадатковага прадмета ў мужчынскіх школах, а таксама дазвол выдаваць творы Міцкевіча, праўда, са значнымі скарачэннямі.

Дваццатага верасня 1858 года цар Аляксандр прыбыў у Мінск-літоўскі, куды на яго прыём было загадана з'ехацца памешчыкам усёй губерні. На маскоўскай дарозе была ўзнесена трыумфальная брама. А дзевятай гадзіне вечара цар уехаў у горад і затрымаўся ў палацы губернатара. Назаўтра да дзесяці гадзін прымаў ён дэпутацыю шляхты, чыноўнікаў і вайсковых, пры гэтым перад шляхтаю меў прамову, у якой выказаў надзею, што памешчыкі дапамогуць яму пры ўрэгуляванні стасункаў з сялянамі, бо хутка надыдзе хвіліна іх вызвалення. Затым накіраваўся ў сабор, а адтуль да катэдры, дзе на яго спатканне выйшаў у адпаведным уборы біскуп Адам Вайткевіч з усім каталіцкім духавенствам. Пасля наведвання розных грамадскіх устаноў у адзінаццаць вечара цар прыбыў у губеранскае праўленне на баль, што даваўся ў яго гонар, і сабраў усе вяршкі грамадства. Станцаваўшы паланез з жонкаю шляхецкага маршалка Слатвінскай, ён непрыкметна знік і выехаў у Вільню. Палякі, спадзеючыся, што цар пастараецца ў чымнебудзь палепшыць іх становішча, прымалі яго ў Мінску з вялікай урачыстасцю і магчымай пышнасцю, аднак гэтыя надзеі былі дарэмныя.

На розум і сэрца тагачаснай моладзі велізарны ўплыў зрабіў водгалас падзей у паўднёвай Еўропе, асабліва моцна адбілася на абуджэнні яе граічнага патрыятызму вызваленне італьянцаў. Газеты расхоплівалі, з ліхаманкавай нецярплівасцю сачылі за ходам гэтага змагання за незалежнасць: у тагачасным становішчы Італіі знаходзілі пэўную аналогію з няшчаснай айчынай. Зара свабоды, якая заззяла над Апенінамі, здавалася, кідае слабы праменьчык на нашыя раўніны. У маладых сэрцах усё больш абуджалася парыванне да барацьбы, а разам з ім узрастала нянавісць да ярма, не хапала толькі нейкага ўнутранага штуршка, каб запасы добрай волі ператварыліся ў дзеянне...

Восенню 1861 года ў Мінску адбыліся апошнія выбары маршалка. На гэтую пасаду, звычайна праз кожныя тры гады, памешчыкі выбіралі з свайго асяроддзя аднаго прадстаўніка. Права голасу на выбарах мелі землеўладальнікі, у якіх было сама меней сто душ прыгонных. У 1861 годзе, як звычайна, з'ехаліся ў Мінск памешчыкі і ў прызначаны дзень сабраліся

ў шляхецкім доме. Выбаршчыкі падзяліліся на дзве групоўкі: патрыятычная, што спрыяла вялікаму нацыянальнаму руху, і ўмераная, што хацела шляхам перагавораў ісці на пагадненне з урадам. Апошняя намервалася нават паслаць цару вернападданіцкі адрас. На чале патрыятычнай групоўкі сталі Яленскія, якія на выбарах супраціўляліся праекту наконт згаданага адрасу і заклікалі шляхту, каб яна не паддавалася на перагаворы з царызмам, аднадушна думала пра захаванне Радзімы. Умераныя падтрымлівалі кандыдатуру Дамініка Лапы, аднаго з прадстаўнікоў свае групоўкі, што выклікала на выбарчым сходзе непаразуменні. Дробная шляхта, мяшчане, рамеснікі і навучэнцы, даведаўшыся пра гэта, надзвычай абурыліся і, паразбіваўшы вокны ў доме Лапы, папрыклейвалі на скрыжаваннях вуліц вельмі папулярную пад той час песню:

Калі йшоў на бітву народ у айчыне,
Панове пра чыншы гадалі.
Калі народ клікнуў: «Ці зможам, ці згінем!»,
Панове ў сталіцах гулялі...

Гэтыя плакаты выклікалі вялікае абурэнне. Паліцыя і ўмераная партыя пачалі іх здзіраць. Урад, бачачы, што выбары нічым не скончацца, загадаў памешчыкам раз'язджацца па хатах і без выбараў назначыў маршалкам Дамініка Лапу. Былі гэта апошнія ў Мінску выбары. Апошнімі былі яны, можа, таму, што ў іх, як заўсёды, выявіліся адмоўныя рысы нашага грамадства: адсутнасць згоды і сапраўднай, бескарыслівай любасці да краю, прынамсі ў некаторых.

Пасля бурлівых выбараў колькі месяцаў працяклі спакойна. Крывавыя падзеі, што адбыліся на пачатку наступнага года ў Варшаве, знайшлі жывы і моцны водгук сярод мінчукоў і выклікалі ў іх незабыўнае ўражанне. Хто толькі належаў да людзей сумленных і меў любасць да айчыны, тут жа апранаў жалобнае адзенне. Спыніліся балі і забавы як у Мінску, так і ў ваколіцах, па касцёлах спявалася «Божа, што Польшчу», разам з патрыятычнымі пракламацыямі раздаваліся фатаграфіі забітых у Варшаве. Спачатку ўлады прыглядаліся да ўсяго гэтага з страхам, не чынячы перашкод патрыятычнаму руху. Аднак праз нейкі час абвастрылі сваю чуйнасць: мінскім генерал-губернатарам назначылі Кушалева, паліцыя атрымала тайны загад арыштоўваць падазроных, хто прымаў жывы ўдзел у маніфестацыях. Былі арыштаваны Барташэвіч, Дмахоўскі і іншыя. Іх тут жа выслалі ў глыбіню Расіі. Другія ж, менш скампраметаваныя, толькі за выплату значнага грашовага штрафу здабылі свабоду. Але не змагло гэта ні заглушыць нацыянальны дух, ні астудзіць запалу, што ўсё жывей абуджаўся і ахоп-

ліваў усё шырэйшыя колы. Дзіўна таксама нелагічнымі былі тагачасныя ўчынкі нашых ворагаў. Стараючыся, з аднаго боку, спыніць маніфестацыі, з другога — яны самі падштурхоўвалі да іх. Галоўным такім узбуджальнікам дэманстрацыі былі так званыя этапы вязняў. Зімою 1862 года праз Мінск прайшоў першы транспарт вязняў з Варшавы, асуджаных на выгнанне ў Сібір. Выгляд гэтых маладых пакутнікаў за справу айчыны глыбокае зрабіў уражанне на жыхароў горада, якія, хоць і стаяла непагадзь, усе, як адзін, выйшлі спаткаць іх. На простых сялянскіх санях у суправаджэнні эскорту салдат ехала болей дзесяці маладых хлопцаў, бледнатварых ад пакут і трывогі за сваю будучыню і родных, пакінутых у слязах. Калі вязні наблізіліся да горада, ім дазволілі злезці з саней і ісці пешу. Яны маглі свабодна гутарыць з мінчукамі, якія наперабой выказвалі ім сваё спачуванне. Тут жа наладзілі для няшчасных збор на дарогу і суправаджалі іх праз увесь горад ажно да брамы казармы... Летам таго ж года разышлася чутка, што 3 чэрвеня праз Мінск маецца прайсці другі этап вязняў. Вялізны натоўп, за выключэннем жанчын і дзяцей, рушыў на гэтае спатканне за тры кіламетры ад горада, на варшаўскі тракт, і рассеўся паабапал дарогі.

Каля натоўпу час ад часу праязджалі казакі, бо паліцыя, убачыўшы, што збіраюцца людзі, высылала насустрач этапу ганцоў з даручэннем узяць на бліжэйшай станцыі паштовых коней і як найхутчэй правезці вязняў праз горад, каб не даць ім паразумецца з жыхарамі. Аднак тыя ганцы, шчыра спачуваючы палякам, адкрыта паведамлялі натоўпу, куды і навошта едуць. Людзі ж увогуле не думалі разыходзіцца, тым болей што меліся ўручыць вязням складкі, сабраныя для іх у горадзе, пры самым стараннным удзеле заможных жанчын.

Каля шасці гадзін вечара пачуліся паштовыя званкі. «Гэта яны! Едуць!..» — разнеслася па натоўпе. Неўзабаве на тракце паказаліся шэсць чатырохконных паштовых кібітак. Іх удалося затрымаць, хоць жандары аказвалі супраціўленне і фурманы намагаліся прарвацца праз натоўп. Пасля таго як вязням уручылі складкі і абмяняліся з імі некалькімі словамі, натоўп разышоўся, папярэдне дамовіўшыся выйсці на маскоўскі тракт, за цвінтар, званы Залатой горкаю, каб праводзіць іх, калі яны выедуць з казармаў. Выязджаць яны павінны былі ноччу, у адзінаццаць гадзін. Але жандарскае начальства наўмысна запазніла гэты выезд, таму што, бачачы групы людзей, баялася, каб не было спроб адбіць вязняў. Толькі ў дзве гадзіны ночы вязні ў суправаджэнні казакаў выехалі за горад, на маскоўскі тракт. Пры іх з'яўленні ў людскім натоўпе раз-

даліся патрыятычныя воклічы. Тады казакі выхапілі тупыя пікі і некаторых паадпіхалі, пасля чаго людзі, хоць і далі адпор жэрдкамі і каменнем, усё-такі рассыпаліся. Адны ўцякалі ў лес або на цвінтар, другія падаліся ў горад. Гэтых апошніх акружылі салдаты і, давёўшы да цэнтра горада, адпусцілі. Назаўтра ж губернатар выклікаў найбольш прыкметных маніфестантаў і зрабіў папярэджанне, каб не лезлі без патрэбы на ражон. З таго часу вязняў не везлі праз Мінск, а ўбочнымі дарогамі, стараючыся трымаць іх дзень прыезду ў вялікім сакрэце. Дванаццатага жніўня ўрачыста адзначалася гадавіна уніі Літвы з Польшчай. На набажэнства ў касцёле бернардынаў сабралася многа людзей. У гэты дзень была адменена нацыянальная жалоба, і ўсе апрануліся ў святочнае адзенне, якім перш за ўсё вызначаліся жанчыны. Пасля набажэнства праспявалі «Божа, што Польшчу». Людзі ў пераважнай большасці былі ўзрушаны, па многіх тварах цяклі слёзы расчулення, а можа, і прадчування блізкай буры, якая праз колькі месяцаў мелася разгуляцца над няшчасным краем і столькі сямейных ачагоў ператварыць у пажарышчы, у стольких бацькоў забраць сыноў, у стольких дзяцей — бацькоў! На наступны дзень, 29 лістапада (17 паводле старога стылю), а сёмай гадзіне раніцы, у кафедральным касцёле з нагоды паўстання 1831 года таксама адбылося патрыятычнае набажэнства. У гэты дзень навучэнцкая моладзь самавольна кінула заняткі і пайшла ў касцёл. Калі школьнае начальства паспрабавала супыніць іх, то тыя, хто жыў у пансіёне, паспускаліся на ручніках з вакон другога паверха і накіраваліся на набажэнства. З таго часу гімназія была зачынена аж да сярэдзіны студзеня.

У студзені 1863 года выбухнула паўстанне ў Каралеўстве: чуткі пра яго маланкава разышліся па Літве. Жыхары Мінска, асабліва моладзь, горача ўспрынялі паўстанне. Адразу ж пачалася падрыхтоўка. Як маглі здабывалі сабе зброю: стрэльбы, шаблі і да таго падобнае. Адліваліся кулі, пры пасрэдніцтве яўрэяў куплялі порах, амуніцыю і кожную хвіліну чакалі выбуху...

Неўзабаве пачалі даходзіць чуткі, што ў некаторых мясцінах Літвы, напрыклад на Гродзеншчыне, Віленшчыне, Ковельшчыне, з'явіліся партызаны. Улады пачалі сцягваць войска і казакаў у Мінск. Горад аб'явілі на ваенным становішчы. Паліцыя і жандары пільна сачылі не толькі за вялікім, але і за нязначным, нават выпадковым рухам. Уночы неспадзявана хапалі людзей, якім урад не давяраў, і адразу ж вывозілі ў глыб Расіі. Аднак, нягледзячы на праслед, людзі, асабліва моладзь, кіпелі сваёй нецярплівасцю і чакалі хвіліны, калі будзе кінуты

заклік: у бой! Так прамінула тры месяцы чакання і няпэўнасці.

Пад той час шляхам збораў была адчынена польская чытальня, у якой, акрамя кніг, меліся ўсе дазволеныя ўрадам часопісы. Грамадства гарнулася да чытальні, расхоплівала газеты і тэлеграмы, сачыла за ходам нацыянальнай справы. Вельмі многа рускіх, напрыклад Захараў, Кукін і іншыя, прынялі чынны ўдзел у прадпаўстанцкім руху. Дзякуючы свайму паходжанню яны лягчэй маглі даступіцца да ўлад і ўстаноў, даведваліся аб розных патрэбных дэталях і перадавалі іх сваім прыяцелям-палякам. Усе яны пасля прынялі дзейсны ўдзел у партызанскай вайне і пагінулі ў снягах Сібіры.

Набліжаючыся да апісання падзей у Мінскай губерні, я вымушаны яшчэ напачатку прывесці эпізод, які зрабіў на ўсіх жыхароў балючае ўражанне. У маі 1863 года афіцэр Міхал Цюндзявіцкі, якога Нацыянальны камітэт прызначыў начальнікам аднаго з аддзелаў, прыехаў з Пецярбурга ў ваколіцы Барысава да сваіх родных і пачаў пашыраць паўстанчую прапаганду. Неўзабаве яго схапілі і прывезлі ў Мінск, дзе на тагачаснай Вайсковай плошчы, а цяперашняй Пецярбургскай вуліцы яго расстралялі *. Цела яго было пахавана на месцы расправы. Заліўшы яго вапнай, паставілі варту. Баяліся, каб насельніцтва не адграбло астанкі пакутніка за радзіму.

II

Паўночнае ззянне і прадказанні. Арганізацыя. Паход уначы. Карчма ў лесе. Прадбачлівасць. Юхнаўка. Паштовыя брычкі. Вечар пад Смалявічамі. Пераправа праз балоты. Салдацкі пікет. Начоўка ў лесе. Рака Пліса і міраж. Пуцічола. Нарада. Касцеша.

Апошнія месяцы 1862 года адзначыліся некалькімі незвычайнымі аптычнымі з'явамі. Час ад часу на небе паказваліся падвойныя сонцы, месяцы, затым пасля надзвычай моцных маразоў, якія даходзілі да 30-ці градусаў паводле Рэамюра і трымаліся праз цэлы месяц, ад 13 лістапада да 14 снежня, ноччу 14 снежня заяснела прыгожае паўночнае ззянне, якога ў нашых ваколіцах самыя старыя людзі не памяталі. З'ява гэтая багаццем і разнастайнасцю колераў пераўзыходзіла ўсякія іншыя. Ад паўавальнага светлага воблака па-над даляглядам

---

* На месцы, дзе пахавалі Цюндзявіцкага, цяпер стаіць дом Кніжнікава.

узносіліся нібы вогненныя слупы, сягаючы да зеніту. Гэтыя слупы, змяняючы колер, праходзячы ўсе асаблівасці ружовага, фіялетавага і вішнёвага колеру, утваралі пры паўднёвым святле чароўны малюнак, з прыгажосцю якога нішто не магло зраўняцца. Тады ў народзе распаўсюдзілася думка, што гэтая з'ява прадказвае крывавую вайну або іншую бітву, якая хутка павінна наступіць. Далей зіма была мяккая, снегу амаль не было, і вясна раней, чым звычайна, укрыла палі і лясы зялянінай.

Мінскае ваяводства мела свайго ваяводу ў асобе пана Пялікшы *, вясковага землеўладальніка. Упаўнаважаныя Нацыянальнага камітэта прыслалі на яго рукі нелегальную адозву да жыхароў Мінскага ваяводства, прызначаючы дзейснае выступленне на першае мая паводле новага стылю. З тых, хто абяцаў прыняць удзел у паўстанні, былі абраны так званыя дзесятнікі, кожны з якіх абвясціў сваім падначаленым, каб у прызначаны дзень былі гатовыя да выступлення, і прыняў ад іх прысягу вернасці. Якісьці незвычайны і ліхаманкавы запал авалодаў галовамі і сэрцамі. Першага мая ўжо з самай раніцы асобныя людзі выбіраліся за межы горада, кіруючы да месца збору за цвінтаром Залатагорскім. І хоць паліцыя была чуйнай, яны ўмелі пракрасціся незаўважна, і каля шостай гадзіны вечара пяцьдзесят тры паўстанцы сабраліся за Залатою горкаю. На чале гэтай малой групы, значную частку якой складалі навучэнцы гімназіі, стаў Канапацкі. Яго заданнем было, пазбягаючы, наколькі магчыма, сутычак з непрыяцелем, прывесці сваю групу з Мінска ў павет Ігуменскі, каб там злучыцца з Станіславам Ляскоўскім, афіцэрам генеральнага штаба расійскіх войск, які на першы заклік да бітвы стаў у шэрагі адданых сыноў радзімы, здольных кожную хвіліну, абараняючы яе, праліць сваю кроў.

З трапяткімі сэрцамі, з галовамі, поўнымі мараў аб гераічных учынках, да здзяйснення якіх кожны адчуваў сябе гатовым, мінскія партызаны рушылі з сваім тагачасным камандзірам Канапацкім. У лесе, што належаў маёнтку Сляпянкі, паўстанцы знайшлі воз з харчамі і зброяй, якая складалася з стрэльбаў, пісталетаў і шабляў. Камандзір адразу ж падзяліў зброю паміж паўстанцамі, дадаючы кожнаму па дзесяць набояў. Без малога пачатак паходу не скончыўся трагічна. Адзін з паўстанцаў, не ўмеючы карыстацца агнястрэльнай зброяй,

* Пялікша пасля паўстання эміграваў у Аўстрыю, затым — у Турцыю, дзе закончыў жыццё. Яго добрыя землі былі канфіскаваны і перададзены служаку Лучынскаму, які і цяпер жыве ў Горках і з'яўляецца суддзёю.

міжволі выстраліў: куля праляцела міма астатніх таварышаў, нікога, на шчасце, не зачапіўшы.

Затым Канапацкі, які ведаў, што ў Сляпянцы ў памешчыка маецца восем дубальтовак, вырашыў забраць іх. Уся група, ідучы па двое ў шарэнзе, накіравалася да маёнтка. Тут насустрач выйшаў афіцыяліст Булгак і прывітаў лаянкай і пагрозамі, але неўзабаве падышоў сам гаспадар і, даведаўшыся аб жаданні паўстанцаў, сказаў:

— Добра, панове, аддам вам зброю, але папярэдне мусіце выдаць мне распіску на яе.

Выканаўшы пастаўленую ўмову, група з новым запасам зброі рушыла каля васьмі вечара далей па маскоўскім тракце. Камандзір загадаў некальвім таварышам наблізіцца да горада і забраць з сабою тых, хто на зборы, можа, спазніўся і не знайшоў нікога. Моўчкі партызаны пайшлі далей, імкнучыся да галоўнай групы пад камандаваннем Ляскоўскага.

Ноч была ціхая, пахмурная, зрэдку імжэў дробны дождж ык. Паўстанцы ішлі адзін за адным, прадзіраючыся праз густы зараснік. Глухая начная цішыня парушалася трэскам сухіх галінак пад нагамі і водгукам сігналаў царскага войска, што даносіліся з горада. Праз нейкі час паўстанцкі атрад выйшаў на гасцінец, і тут яму было дазволена крыху адпачыць. Партызаны тут жа расселіся на траве, прыслухоўваючыся да гарадскіх гукаў. Вакол было ціха, адзінока, дзіка; нейкія панурыя, змрочныя думкі агарнулі душы, і толькі надзея блізкай бітвы за незалежнасць айчыны надавала трохі бадзёрасці. Праз хвілю рушылі далей. Паўстанцы пасоўваліся па гасцінцы, а за імі зводдаль чутны быў тупат і ржанне коней і нейкія невыразныя шумы — гэта спяшалася царскае войска. Тады, каб збіць з тропу пагоню, камандзір загадаў затрымацца і размясціцца каля лесу, каб у выпадку нападу спадручней было абараняцца, некалькіх жа паслаў у карчму па ваду.

Прынеслі каля пяцідзесяці вёдзер вады, якую тут жа вылівалі на зямлю. Карчмар, бачачы гэтае бесперапыннае нашэнне вёдзер, нясмела спытаў:

— Што вы, ясныя панове, робіце з гэтаю вадою?

— Яна патрэбна, каб напаіць людзей і коней.

— То, відаць, вельмі многа тут вас?

— Каля тысячы,— быў адказ.

Тым часам Канапацкі загадаў сваім падначаленым выстраіцца ў доўгую лінію на адлегласці ў некалькі крокаў адзін ад аднаго і час ад часу паліць запалкі. Цігель гэты павёў сябе выдатна, бо калі партызаны праз чвэрць гадзіны адышлі і неўзабаве з'явіліся салдаты, то перапалоханы карчмар расказаў

ім, што нядаўна тут былі паўстанцы і паілі коней, што насілі яны па пяцьдзесят вёдзер вады і выбралі поўную студню. Войска было нешматлікае, бо яго большая частка накіравалася з Мінска ў бок Вілейкі, дзе з'явілася дзейсная і моцная група пад камандаваннем Казелы. Пачуўшы такі расказ, не надта вялікая група войска пакінула намер даганяць паўстанцаў, бо не хапала адвагі ўступіць у сутычку з мацнейшым, як думалася, непрыяцелем. Такім чынам, група Канапацкага, маючы адносна малыя сілы, здолела пазбегнуць спаткання з ворагам, якое магло мець для яе самыя сумныя вынікі. Я нават сам чытаў пасля ў «Кур'еры Віленьскім»: «Група, што складаецца амаль з тысячы чалавек, з'явілася пры барысаўскім гасцінцы ля Зялёнага лугу; малы атрад салдатаў, пасланы з Мінска ў пагоню, вымушаны быў затрымацца».

Партызаны, пазбегнуўшы небяспекі дзякуючы прадбачлівасці камандзіра, ішлі ўсю ноч, адпачываючы зрэдку ў якім-небудзь ціхім закутку. Змучаныя, замёрзлыя, бо вясенняя ноч была даволі халодная — і ніхто, выходзячы з дому, не запасся цяплейшым адзеннем, каб не прыцягваць увагу паліцыі,— яны ў сем гадзін раніцы дабраліся да вёскі Юхнаўка. Тут, карыстаючыся гасціннасцю і паслугамі сялян, усе расселіся і разлегліся на траве адпачываць. Расставіўшы навокал пікеты, якія кожную хвіліну маглі паведаміць аб небяспецы, Канапацкі з дзесяццю таварышамі пайшоў на паштовую станцыю і забраў усе брычкі з запрэжанымі коньмі, па чатыры ў кожнай. Праз нейкі час уся група на паштовых брычках стралою памчалася ў напрамку Смалявіч, намерваючыся праехаць праз гэтае мястэчка. Вясёлая гэта была язда. Наперадзе, захоўваючы важнасць, на кані ехаў Канапацкі. За ім узнімалася цэлае воблака пылу, чуліся званкі, грукаценне брычак, воклічы фурманаў і галасы вясёлай партызанскай моладзі. Каля паўдня ўгледзелі здалёк на дарозе грамадку пешых людзей. Думаючы, што гэта вайсковы атрад, партызаны звярнулі ў лес і распраглі коней. Частка з іх засталася ў лесе, а частка пайшла ў разведку. Дамовіліся, каб на знак, дадзены стрэлам, тыя паўстанцы, што засталіся ля брычак, спяшаліся на тракт услед за папярэднімі. Хутка высветлілася, што гэтую грамаду людзей утвараў атрад салдат-інвалідаў, якія накіроўваліся ў Мінск. Яны не толькі не думалі шкодзіць паўстанцам, але папярэдзілі іх, што ў Смалявічах знаходзяцца казакі і войска. Таму было вырашана не ісці ў мястэчка, а абмінуць яго здалёк праз навакольнае балота. Пакінуўшы паштовых коней, паўстанцкая групка пешу рушыла праз лясы і балоты ў напрамку Смалявіч. Было яшчэ светла, калі наблізіліся да мястэчка. Канапац-

кі вырашыў абысці яго здалёк, але паколькі выпадала праходзіць па адкрытай раўніне, дзе іх лёгка можна было заўважыць, то дачакаліся змроку. Паўстанцы ўселіся на невялікай паляне між кустоў ядлоўцу і гадзіны дзве адпачывалі. Вечар быў ціхі, цёплы, лёгкі подых ветру прыносіў з сабою водар маладой лістоты дрэў, з па-над свежа завораных палёў далятаў спеў жаўрука, дзесьці ў глыбіні лесу разлягаўся адрывісты голас зязюлі. Паўстанцы з цікавасцю прыслухоўваліся да яе, пытаючыся, колькі гадоў яна прызначае жыць кожнаму. Паволі сонца пачало апускацца за гарызонт, абліваючы чырвоным святлом зялёныя верхавіны дрэў, па небе плылі лёгкія празрыстыя аблачынкі, пафарбаваныя чырванню пераламаных промняў. Неба пачало паступова шарэць, і на яго фоне былі відаць цёмныя доўгія постаці дрэў. Аціх спеў дзённых птушак, затое ўдалечыні ў гушчары чароўна загучаў пошчак салаўя.

Калі ўжо зусім сцямнела, паўстанцы рушылі ў дарогу, брыдучы па калена ў багне і дрыжучы ад холаду. Многія думалі, што захварэюць, але, на шчасце, непрыемная гэтая пераправа нікому не прычыніла шкоды. Перайшоўшы балота, група ўладкавалася каля лесу. Усе наракалі на холад і, забыўшыся пра асцярожнасць, як мага назбіралі гучкоў і развялі вогнішча. Водбліск яго, відаць, быў заўважаны ў Смалявічах, бо неўзабаве ў мястэчку пачуўся стрэл з карабіна, што было сігналам для войска. Вогнішча адразу ж было патушана, і група пайшла далей. Праз паўгадзіны паходу затрымаліся каля багны на малой палянцы, пакрытай дробным ляском. Партызаны пачалі прыслухоўвацца да галасоў, што даходзілі з мястэчка. Вакол жа панавала глухая цішыня. Надзея пазбегнуць бітвы, добрага выніку якой цяжка было чакаць, зацеплілася ў сэрцах, але хутка пераканаліся, што была яна вельмі здрадлівай. Салдаты моўчкі пасоўваліся гасцінцам, партызаны стаялі збоку на адлегласці ў паўтары вярсты і, напэўна, былі б заспетыя знянацку, калі б адзін з іх не згледзеў здалёк, што хтосьці, напэўна, афіцэр, прыкурваў цыгару.

— Увага, панове,— паведаміў ён прыглушаным голасам,— перад намі салдаты! Там, на гасцінцы, я бачыў агонь ад запалкі. Гэта яны!

І сапраўды, праз колькі хвілін пачуўся тупат коней, накіраваных у бок, дзе схаваліся партызаны.

— Нас заціскаюць! — раздаўся голас.

І ўсе па камандзе збегліся да балота і прыпалі да зямлі. Хутка пад'ехалі конна некалькі дзесяткаў казакаў, а на вазах узброеныя салдаты. Паўстанцы спачатку хацелі адкрыць агонь, але ўстрымаліся, бо весці адкрыты бой такімі малымі

сіламі было немажліва. Салдаты, праехаўшыся пару разоў каля багны і нікога не ўбачыўшы, вярнуліся назад. Партызаны ж вылезлі з багны і выйшлі на пагорак сярод лесу, каб там размясціцца на начоўку, некалькі ж засталося на варце. Навокал было ціха і глуха, ніводны лісток не зварухнуўся на дрэвах, ніводны гук людскога жыцця не даходзіў да гэтага закутку. Толькі храпенне партызанаў кантраставала з пануючай у прыродзе цішынёю.

Ледзь першыя промні сонца пракраліся праз лясную гушчэчу пасля кароткай веснавой ночы, партызаны былі ўжо на нагах і, агледзеўшы зброю, пераладаваўшы пісталеты, праз дзесяць хвілін рушылі ў далейшае падарожжа.

Праз гадзіну яны спыніліся ўжо на беразе ракі Плісы: лёгкі туман пакрывалам слаўся па-над лугам, і прамяністае сонца, што адбівалася ў кропельках, цудоўны ўтваралі малюнак. Тут убачылі міраж. Здалёку, на фоне туману, паказаліся, праскакваючы хутка адзін за адным, коннікі. Спачатку падумалі, што гэта набліжаецца непрыяцель, аднак хутка пераканаліся, што гэта быў толькі абман зроку. Міраж цягнуўся ўсяго колькі хвілін, пасля чаго туман пачаў рассейвацца. Партызанскі атрад, крыху падсілкаваўшыся і ўмыўшыся ў крыштальнай вадзе Плісы, пусціўся ў дарогу.

А першай гадзіне па паўдні ён спыніўся ў вёсцы Пуцічола *. Тут, у двары, былі вынесены да ганка доўгія сталы, засланыя абрусамі. Абед складаўся з кіслага малака і нейкага супу, усім раздалі таксама па кілішку старой гарэлкі. Гэтай гасціннасцю паўстанцы былі абавязаны аканому пані Манюшкавай, за што ён вымушаны быў адпакутаваць, бо салдаты, даведаўшыся аб такім ветлівым прыёме атрада, напалі на двор, аграбілі, а беднага аканома з усёй сям'ёю вывезлі ў Сібір.

Пасля абеду паўстанцы праз багністыя лугі, што акружалі Пуцічола, дабраліся да густога, цёмнага яловага лесу, якіх цяпер ужо меней на Літве. Вырашылі тут заначаваць, размясціліся на ўскрайку лесу і пачалі паднаўляць сваё адзенне, падшарпанае ў прадзіранні праз лясную гушчэчу, чысціць зброю, рабіць зарады і г. д. Гэты занятак суправаджаўся ажыўленай размоваю пра пакінутыя дома сем'і, пра будучы лёс паходу. Зрэдку хто-небудзь нават заводзіў вядомую на Літве песню... Сумныя і шчырыя гукі гэтай песні плылі далёка, а таварышаваў ім спакойны шум бору і спеў птушак, схаваных у галінах.

Пасля ночы, праведзенай у лесе, адбылася баявая нарада наконт далейшага паходу. Як я ўжо гаварыў, Нацыяналь-

* Пуцічола завецца яшчэ Клінок.

ны камітэт прадпісаў камандзірам асобных дробных атрадаў у Мінскай губерні пазбягаць сутычак з ворагам, каб яны маглі давесці іх да галоўнай пазіцыі ў Ігуменскім павеце, паміж вёскамі Марціянаўка і Юравічы. Акрамя групы пад камандаваннем Канапацкага, яшчэ адна група з сямідзесяці васьмі чалавек пад камандаваннем Вярбіцкага прабіралася да Юравіч бабруйскім трактам. На агульнай нарадзе ў Пуцічоле пастанавілі злучыцца з групаю Вярбіцкага, каб ісці разам да прызначанага месца і ў выпадку, калі не ўдасца пазбегнуць спаткання з непрыяцелем, магчы лягчэй даць яму адпор. Акрамя гэтага, адзін партызан, найлепш знаёмы з мясцовасцю, быў пасланы з лістамі да галоўнага камандзіра Станіслава Ляскоўскага. У дзевяць гадзін раніцы ўсе ўжо былі гатовы і рушылі ў паход, каб аб'яднацца з Вярбіцкім. Пасыльны ж праз багны і лясы пайшоў да галоўнай групы. Гэта быў хлопец гадоў дваццаці па прозвішчу Касцеша. Прыводжу тут амаль слова ў слова яго расказ пра небяспечнае падарожжа: «Развітаўшыся з групаю ў лясах ля Пуцічола, я вымушаны быў прабірацца праз лясы і палі, каб не трапіць у рукі салдат. Першы дзень я ішоў дарогаю, што вяла праз лес, збочваючы з яе і хаваючыся між дрэў, калі хто праязджаў або праходзіў. Пад вечар я наблізіўся да вёскі, названай Раваніцкая Слабада. Вёску трэба было абысці здалёк, а зрабіць гэта было цяжка: я вымушаны быў перабрацца праз раку Ушу, якая тады разлілася. Засеўшы ў густым яловым зарасніку, я адпачываў і раздумваў, дзе б пераправіцца. Усю маю страву складаў кавалак сухога чорнага хлеба. Паеўшы яго, я пайшоў улева ад дарогі, але там цякла другая рака, хоць і меншая, але цяжкая для пераадолення. За паўгадзіны хадзьбы паўз раку я знайшоў вузенькую кладку і, перайшоўшы па ёй рэчку, пайшоў па тракце, стараючыся абмінаць вёскі і млыны, што віднеліся здалёк. На дарозе я спаткаў мужыка, які вёз у млын збожжа, і запытаў у яго, ці не на Раванічы гэтая дарога.

— Не, гэта на Забашавічы, а да Раваніч ідзе праз млыны.

Рабіць не было чаго, я мусіў ісці з мужыком і гутарыць з ім аб розных рэчах. Так я прайшоў праз вёску і млыны. Спадарожніцтва гэтага мужыка мяне, можа, уратавала, бо дзякуючы яму ніхто на мяне не звярнуў увагі. На змярканні я быў у Раванічах, дзе збочыў на цвінтар і пераначаваў у нішы касцёла. Назаўтра ж раніцою праз вёскі Дабаўручы, Лагі дабраўся да Мікуліч, дзе на цвінтары лёг адпачыць і заснуў. Тут мяне заўважылі мужыкі. Аднак мяне яны не чапалі, а сачылі здалёк і, відаць, не адступіліся б. Але паколькі я заблудзіўся, я вымушаны быў зноў вярнуцца ў Мікулічы, каб запытаць пра

дарогу на Юравічы. Тут мужыкі ўсе разам мяне затрымалі. Я пачаў выкручвацца, гаворачы, што быў настаўнікам у аднаго з чыноўнікаў раваніцкай суконнай фабрыкі і іду да знаёмых у Юравічах. Мне паверылі і не толькі накармілі, але нават далі праваднiка, якi вечарам давёў мяне да Юравіч. Дзякуючы, такім чынам, хітрасці і ўвішнасці я выканаў дадзенае мне даручэнне і назаўтра раніцою ўручыў Свентарэцкаму прызначаныя яму лісты».

III

Злучэнне з Вярбіцкім. Бітва пад Пятровічамі. Каралішчавіцкія сяляне. Лёсы Канапацкага і Вярбіцкага. Група Анцыпы і Сніткі. Паражэнне пад Марціянаўкай.

Канапацкі ў той жа самы дзень, калі выйшаў з групай з пуцічольскіх лясоў, вечарам, на заходзе сонца, сустрэўся з Вярбіцкім пад вёскаю Пятровічы. Аб'яднаныя сілы мелі каля ста трыццаці адважных і добра ўзброеных чалавек. На ноч умовіліся выбраць бяспечнае месца і быць напагатове, бо салдаты сачылі за кожным крокам Вярбіцкага і маглі нечакана напасці. Група спынілася непадалёку ад Пятровіч на пагорку, зарослым лесам і акружаным вакол балотамі. Месца здавалася бяспечным, але не абышлося без трагічнай бітвы. Вайскоўцы пранюхалі прысутнасць паўстанцаў і пастанавілі ўдарыць па іх пераўзыходзячымі сіламі. Ноч прайшла спакойна. На варту было пастаўлена больш дзесяці партызанаў, а дзеля большай надзейнасці пасты змяняліся праз кожную гадзіну.

Назаўтра на ўзыходзе сонца партызанскі пікет заўважыў набліжэнне казакаў і батальёна салдат у баявой гатоўнасці. Забілі трывогу. Паўстанцы падрыхтаваліся да бою, пастроіўшыся ў карэ, і вельмі спакойна, калі вораг наблізіўся, адкрылі агонь. Засвісталі кулі, казацкія коні павярнулі назад, у вайсковых парадках адбылося замяшанне. Але праз некалькі хвілін салдаты прыйшлі ў сябе, пастроіліся ў баявыя парадкі, і завязалася бітва. Некалькі нашых было ранена, бой станавіўся ўсё больш зацяты, напружаны з абодвух бакоў і цягнуўся тры гадзіны. Камандзіры стараліся вывесці групу. Таму, забраўшы раненых, пачалі памалу ў парадку адступаць, адбіваючы агнём узводаў наступленне ўрадавага войска. Бачачы гэта, салдацкі ар'ергард абышоў партызанаў з тылу, чаго камандзіры не чакалі. У гэтым іх віна была немалая. Група, акружаная ворагам, вымушана была рассыпацца. Многіх узялі ў палон, адзінкі здолелі прарвацца праз салдацкія рады і сха-

вацца ў бліжэйшых лясах. Такая неасцярожнасць і нядбайства камандзіраў прывялі да незваротных страт. Са ста трыццаці паўстанцаў ледзь дзевяноста засталося. З іх не ўсе дайшлі да галоўнага лагера, бо мужыкі і казакі даганялі іх па дарозе і пераламілі вельмі шмат.

Рэшткі групы, прабіраючыся праз глыбокія лясы, дабраліся да галоўнага камандзіра. Некаторыя ж з адбітай ахвотай, напалоханыя зведанай няўдачай, наважылі вярнуцца ў Мінск. Тут іх праследвала няшчасце. Сяляне, што вартавалі масты ў вёсцы Каралішчавічы, некаторых схапілі, сярод іх Фларыяна Міладоўскага, і адвезлі ўладам. Праз колькі дзён адзін з мінскіх ксяндзоў, канонік Казакевіч, прыехаў у Каралішчавіцкі касцёл і звярнуўся да парафіян з выдатнай казанню, у якой гарачымі, натхнёнымі словамі папракнуў людзей у здрадзе, назваўшы тых, хто меў да яе дачыненне, юдамі, якія за грошы не вагаючыся прадаюць ворагу братнюю кроў. У касцёле пачаўся плач і лямант, але гэта было запозненае шкадаванне, якое не магло выправіць лёс няшчаснай паствы. Адважнага ксяндза ўлады пакаралі высылкай у кляштар пры касцёле ўсіх святых у Вільні, дзе ён застаўся аж да смерці...

Не хочучы ідэалізаваць факты, я мушу тут дадаць, што колькасць асоб, выдаваных у рукі ўлад, проста зменшылася, калі паменшала за гэта ўзнагарода. Урад, а дакладней самаўладны Мураўёў-вешальнік назначыў за кожнага дастаўленага паўстанца напачатку пяць рублёў, а затым тры рублі і ўрэшце знізіў аплату да сумы ў два польскія злоты. Таму спярша кінуліся на такі лёгкі шлях даходу і хапання па дарогах, нават па хатах, усякага, хто здаваўся падазроным, хоць на гэтае падазранне не было ніякіх падстаў. Здарылася нават такое, што, не ведаючы, з кім маюць справу, мужыкі ў Магілёўскай губерні злавілі на дарозе князя Крапоткіна, які вяртаўся дамоў, і даставілі яго губернатару.

Вяртаючыся да прадмета, ад якога я адхіліўся на хвіліну, каб даць уяўленне пра тагачасныя стасункі, якія ўскладнялі становішча паўстанцкіх рэштак, я павінен успомніць пра лёс, што напаткаў камандзіраў групы пад Пятровічамі. Менавіта Вярбіцкі трапіў у палон і, паколаты штыхамі і казацкімі пікамі, быў адвезены ў Мінск, дзе на трэці дзень у турэмным шпіталі скончыў жыццё ў невыносных пакутах. Канапацкі ж, галодны і халодны, хаваўся на працягу ўсяго года ў лесе, званым Чорным вострававам. Не могучы трымацца далей, добраахвотна вярнуўся ў Мінск, гатовы да ўсяго, што яго напаткае. Сястра яго была настаўніцай у генерала Пузанава, заступніцтва якога паменшыла пакаранне Канапацкаму да ссылкі ў

Цюмень. Праз колькі гадоў яму было дазволена вярнуцца ў Мінск. Тут палякі пастараліся знайсці для яго месца аканома ў Таварыстве дабрачыннасці, дзе ён заставаўся да скону.

На сумежжы Магілёўскай і Мінскай губерняў пад той жа самы час утварылася другая група пад камандаваннем Анцыпы і Сніткі. Пераправіўшыся на паромах праз Бярэзіну, у мястэчку пад той жа назвай, яна падалася ў Юравіцкія лясы. Але ёй шчасліва не вялося, таму што была высачана атрадам царскіх войск і разбіта ўшчэнт каля вёскі Марціянаўка. Снітка загінуў на месцы, Анцыпа ж трапіў у палон. Яго адвезлі ў Магілёў, дзе ён і быў расстраляны.

IV

Юравічы. Свентарэцкі. Ляскоўскі. Сумны выпадак на паштовай станцыі ў Лядах. Забалоцкі. Бітва пад Юравічамі. Вярварства папа. Прасекі і паленне лясоў. Ляскоўскі прыводзіць групу. Узяцце ў палон генерала Грунта. Палітычная камісія.

У Ігуменскім павеце, даўнейшым Мінскім ваяводстве, на дваццатай вярсце ад мястэчка Ігумена ляжыць вёска Юравічы. За гэтай вёскай цягнуцца вялікія яловыя лясы, поўныя дзікіх звяроў і птушак. У гэтых лясах была галоўная пазіцыя партызан Мінскага ваяводства. Гэта быў зборны пункт, да якога з усіх бакоў павінны былі сыходзіцца дробныя групы і там арганізоўвацца, каб у баявым парадку выступіць на абарону айчыны. З усіх ваколіц ваяводства сабралася болей за дзевяцьсот добра ўзброеных воінаў. Камандзірам над імі Нацыянальны камітэт паставіў Баляслава Свентарэцкага. Яшчэ ў першай палове мая, адвёзшы жонку і дзіця ў Парыж, ён вярнуўся ў родную вёску Багушэвічы, сабраў у сябе сялян і дробную шляхту, прачытаў ім маніфест Нацыянальнага камітэта пра дзейснае выступленне супраць царызму. У гэтым маніфесце было, між іншым, сказана пра вызваленне сялян і надзяленне іх зямлёй у выпадку, калі яны захочуць прыняць удзел у паўстанні. Мужыкі спакойна выслухалі адозву Нацыянальнага камітэта, але, будучы папярэджаныя папамі і царскімі чыноўнікамі, засталіся абыякавыя. Шляхта ж з запалам узялася за зброю. У гэты самы час прыбыло некалькі афіцэраў з Пецярбурга, навучаных ваеннай справе, каб кіраваць паўстаннем, прычым не абышлося без трагічнага сутыкнення. Адзін ■ афіцэраў, што вёз патрыятычныя пракламацыі, чакаў з канём на станцыі ў Лядах, непадалёку ад Ігумена. У гэты ж час над'ехаў у вайсковым мундзіры Станіслаў Ляскоўскі, афіцэр гене-

ральнага штаба, арганізатар юравіцкай групы. Думаючы, што гэта пагоня, той афіцэр з Пецярбурга спаліў паперы і пакончыў самагубствам.

Баляслаў Свентарэцкі, зачытаўшы адозву Нацыянальнага камітэта, узяўся арганізоўваць групу, якая пачала называцца групай Свентарэцкага. Царскія ўлады са свайго боку таксама пачалі сцягваць войска адусюль: з Мінска, Бабруйска і Барысава сабралі каля пятнаццаці тысяч салдат разам з казакамі...

Дзесятага мая, а другой гадзіне па паўдні, у двух кіламетрах ад вёскі Юравічы распачалася бітва, якая цягнулася да сямі гадзін вечара. Каля дарогі, што ідзе праз яловы лес з Юравіч да Мікуліч, пад прыкрыццем лесу паўкругам пастроіўся партызанскі атрад. Калі разведка данесла генералу Забалоцкаму, што паўстанцы стаяць лагерам пад Юравічамі, ён выслаў чатыры батальёны пяхоты і чатыры сотні казакаў па дарозе, што вяла з Юравіч да Мікуліч. Казакі ішлі паперадзе і пры першым залпе кінуліся назад, пакінуўшы больш дзесяці забітых на полі бою, пяхота ж вагалася, ці ісці ў глыбіню лесу. Тады адзін з афіцэраў, стаўшы наперадзе атрада, павёў яго ў атаку. Той афіцэр першы ўпаў ад кулі, а за ім амаль ці не ўвесь атрад. А хто застаўся, кінуўся назад. Тады ў бой уступіла большая колькасць салдат. Завязаўся крывавы бой, і паўстанцы вымушаны былі адступіць. Раненых і забітых з боку паўстанцаў было дваццаць чатыры, у праціўніка знішчаны амаль дзве роты. Свентарэцкі пасля гэтай бітвы перадаў камандаванне групай у рукі Ляскоўскага, а сам, пераапрануўшыся ў яўрэйскае адзенне, на фурманцы ад'ехаў у Мінск, а адтуль за мяжу. За яго галаву ўлады абяцалі пяць тысяч таму, хто яго зловіць. Само яго прозвішча такі вялікі наганяла на іх страх, што, калі аднойчы атрад казакаў прыбыў у маёнтак Іванаўскі па авёс для коней і аканом паклікаў рахункавода Свентарэцкага, казакі, пачуўшы гэтае імя, як мага паўскаквалі на коней і ўцяклі...

Імкнучыся ўшчэнт знішчыць групу Свентарэцкага і пазбавіць яе надзеі хоць дзе-небудзь схавацца, улады выкарыстоўвалі самыя разнастайныя сродкі. Напрыклад, загадвалі сялянам высякаць у лясах так званыя прасекі, гэта значыць дарогі па прамой лініі шырынёю на дваццаць метраў. Ссечаныя дрэвы адразу ж вывозілі за межы лесу, каб аблегчыць рух войску. У гушчарах каля дарог абсякаліся галіны, якія раслі нізка, каб ніводзін паўстанцкі ўцякач не мог схавацца ад вачэй сваіх праследнікаў. Ад таго, што лясы заставаліся адзіным сховам для партызанаў, іх пачалі падпальваць у розных месцах, каб, як гаварылі, выкурыць з іх палякаў. Палаючыя лясы

ўяўлялі сабою прыгожы малюнак. Цэлыя ваколіцы ўсціlaліся такім густым дымам, што нават сонца, пранікаючы праз яго тоўшчу, здавалася, набірае чырвоныя колеры.

Незалежна ад перашкод, якія ставіліся царскім войскам на кожным кроку, Ляскоўскі, маючы даверaны яму атрад партызанаў, удала абмінаў пятнаццаць тысяч салдат і казакаў і здолеў правесці яго без аніякай сустрэчы з небяспекаю. Калі партызаны назаўтра пасля юравіцкай бітвы, блукаючы па лесе, здаралася, блудзілі ў зарасніках, Ляскоўскі загадаў усім несці ў руках запаленыя стэарынавыя свечкі, каб прасцей адзін аднаго маглі бачыць. Гэтая працэсія людзей з запаленымі свечкамі, якая цягнулася на фоне цёмнага бору, утварала дзіўна арыгінальны, дантаўскі амаль вобраз. Толькі не было каму дзівіцца, бо ўсіх вярэдзіла адзіная думка пра нядаўні бой і пра тое, як быць далей.

Праз колькі дзён паўстанцы выйшлі на дарогу паміж Ігуменам і вёскаю Дамавіцак і тут затрымалі генерала Грунта з суправаджальным эскортам казакаў. Генерал, прыведзены ў паўстанцкі лагер, мусіў прысягнуць, што ніколі супраць іх ваяваць не будзе. Пасля гэтага яго адпусцілі. І сапраўды, слова ён стрымаў, бо адразу ж падаў у адстаўку і выехаў на сваю радзіму.

Тым часам на Ляскоўскага і яго атрад рабіліся сапраўдныя аблавы. Салдаты, адкрыўшы месца, дзе ён хаваўся, акружалі яго і, сціскаючы паступова ланцуг, перакрывалі шлях да ўцёкаў. Аднак Ляскоўскі ўмеў так удала выкруціцца і пакінуць небяспечнае месца, што ўсе намаганні ворагаў загнаць яго з атрадам у расстаўленыя пасткі зводзіліся на нішто. Намаганні гэтыя рабіліся ўсё больш старанна, бо ўлады былі перакананы, што групай яшчэ камандуе Свентарэцкі. Мужыкі, бачачы, як неэнергічны камандзір змог столькі разоў пазбегнуць засады, свята верылі, што ў гэтым памагае нейкая *нячыстая сіла.*

Адначасна ўвесь край быў аб'яўлены на ваенным становішчы. З Пецярбурга прыбыла палітычная камісія, на чале якой стаялі так званыя *дзеяцелі*: генерал-губернатар Забалоцкі, абруселы літвін, пра якога мы гаварылі вышэй, Еўлеў, фон Братке, Крыжаноўскі, Русінаў і шмат іншых. Арышты адбываліся адзін за адным, усе турмы былі перапоўнены паўстанцамі і падазронымі, не ашчаджалі тут ні кабет, ні дзяцей, а на каго падала падазранне ў спачуванні паўстанню, яго тут жа хапалі і саджалі ў турму, а пасля высылалі ў Сібір.

Тым часам, нягледзячы на цяжкія ўмовы і пастаянную небяспеку, Ляскоўскі некалькі месяцаў шчасліва праслізгваў паміж шэрагаў салдат. Бачачы, што набліжаецца зіма і што да-

лей не зможа трымацца, ён аб'явіў усім сваім паплечнікам, што вырашыў прабірацца за мяжу, бо іншага выйсця не бачыць. Адны пагадзіліся таварышаваць свайму камандзіру, а другія наважыліся вярнуцца дахаты і аддацца на ласку ці няласку ўлад.

У жніўні Ляскоўскі з малою жменькаю паўстанцаў пакінуў Літву, а астатнія таварышы, не хочучы падзяляць яго далейшы лёс, або вярнуліся дахаты і былі арыштаваны, або бадзяліся па лясах ці пад чужым імем сталі фурманамі, лёкаямі і іншымі службоўцамі. Так скончылася паўстанне, якое працягвалася ў Мінскім ваяводстве чатыры месяцы. Ахінула яно пакрывалам жалобы амаль усе шляхецкія дамы, бо не было сям'і, якая не аплаквала б хоць аднаго з сваіх членаў, што загінуў у паўстанні, быў пасаджаны ў турму, пакутаваў сярод ільдоў Сібіры ці ў капальнях Урала.

НАТАТКІ

КУШАЛЕЎ І ЯГО ЛІБЕРАЛЬНЫЯ ПОГЛЯДЫ

Калі ў Мінску пачаліся патрыятычныя дэманстрацыі, пра якія гаварылася вышэй, генерал-губернатарам Мінска быў назначаны Кушалеў. Быў гэта чалавек неблагі, прынамсі значна лепшы за сваіх пераемнікаў. Час яго губернатарства быў даволі цяжкі, бо горад і ўся губерня знаходзіліся тады на ваенным становішчы. Некалькі выпадкаў, што адбыліся ў Мінску, пацвярджаюць яго шляхетныя погляды. Прывяду адзін, які адбыўся ў гімназіі.

Маючы над усімі неабмежаваную ўладу, Кушалеў загадаў дырэкцыі гімназіі выдаць вучням кніжачкі, у якіх кожны вучань, ідучы ў горад, мусіў мець час звальнення, пазначаны старшым па пансіёне. Дырэктар гімназіі Беллі раздаў кніжачкі. Ніжэйшыя тры класы ўспрынялі гэтыя кніжачкі спакойна, чатыры ж вышэйшыя ўзялі іх і тут жа падралі, усцілаючы паперою гімназічныя класы і калідоры і гаворачы: «Мы не хочам ведаць ніякіх кніжачак і падпарадкоўвацца ўладам». Два дні класы не падмяталіся. На трэці дзень прыбыў Кушалеў у суправаджэнні ад'ютантаў і гімназічнай улады. Зайшоўшы ў клас, ён запытаўся:

— Што гэта такое, чаму кніжачкі парваныя?

Ходзячы па класе, пытаўся ў кожнага з вучняў, ці ёсць у таго кніжачка. На гэта яму адказвалі «не».

— А дзе?

— Падраў.

Нарэшце ён сеў за стол і паклікаў да сябе цэнзараў, гэта значыць старшых над лаўкамі вучняў. Грукацеў шабляю аб падлогу, дапытваўся з грознаю мінаю, чаму яны падралі кніжачкі, якія паводле яго загаду раздала дырэкцыя. Цэнзары ад імя вучняў адказалі:

— Кніжачкі нам далі з тым, каб кожны чыноўнік і жандар мог нас затрымаць і патрабаваць яе; гэта нас прыніжае, мы гэтага не хацелі і не прынялі гэтых кніжачак.

— Жандары і чыноўнікі не маглі дамагацца кніжачак ад гімназістаў, толькі я і гімназічная ўлада,— сказаў Кушалеў.— Вы няправільна зразумелі. Але памятайце,— працягваў ён далей,— што вы маладыя і поўныя надзеі на будучыню, цяпер працуеце над сваёй адукацыяй, а хутка вырасцеце, будзеце карыснымі для сваёй радзімы. Вы маладыя, і вашы галовы напоўнены буйным уяўленнем, нічога добрага вы не зробіце, бо на гэта патрэбна халодная кроў і энергія, чаго ў вас яшчэ няма. Прыйдзе час, калі прынесяце карысць грамадству, але для гэтага трэба грунтоўна падрыхтавацца. Працуйце, будзьце абачлівымі і памятайце, каб маладосць ваша не была змарнавана. Маю надзею, што прыслухаецеся да маёй парады і палюбіце таго, хто дае вам па-бацькоўску яе і хто зычыць, каб у свой час вы з карысцю служылі свайму краю. Кніжачкі зрабіце самі і майце іх для мяне і дырэкцыі. Назначу для вас свайго ад'ютанта, які заўсёды будзе ў гімназіі, а калі ўзнікне якое пытанне або непаразуменне, звяртайцеся да яго. Маю надзею, што маю параду прымеце да сэрца, ад чаго як я, так і вы будзеце задаволены. Я вас яшчэ наведаю, да пабачэння!

Пасля гэтых слоў генерал-губернатар выйшаў, звяртаючыся да акружэння:

— Когда посещаю гимназию, остаётся у меня приятное впечатление.

Пасля ён пакінуў у гімназіі свайго ад'ютанта Варанца, які быў вельмі прыязным да вучняў. Праз два месяцы Кушалеў выехаў, ваенную ўладу ў гімназіі замянілі на цывільную. Для параўнання ж скажу, што калі аднаго з настаўнікаў вучні абсвісталі толькі, у гімназію з'ехаліся цывільны губернатар Кажэўнікаў і маршалак Лапа, дзе абодва выступілі з прамовамі (першы па-расійску, другі па-польску), у якіх абяцалі, што загадаюць страляць у бунтароў, калі штосьці падобнае яшчэ паўторыцца, і данеслі пра гэтую дробязь куратару князю Шырынскаму.

Кушалева любілі ўсе палякі, і ён узаемна спрыяў ім, за што ўрад хутка яго адклікаў.